

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/104559>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

J.H. Neuman, Johan Rudolf Thorbecke 1852. Foto Iconografisch Bureau, Den Haag.

Een onbedoelde biografie

Thorbecke in zijn brieven¹

De voltooiing van de uitgave van de *De briefwisseling van J.R. Thorbecke* vormt een belangrijk moment voor iedereen die studie maakt van de negentiende eeuw. We konden al beschikken over de brieven van Multatuli en Van Gogh in moderne geannoteerde uitgaven. De statuut van Thorbecke rechtvaardigt ruimschoots de integrale uitgave van ook zijn epistolaire nalatenschap.²

Maar toch: voor wie zijn dergelijke uitgaven eigenlijk bedoeld? De meeste lezers van de zeven delen brieven van en aan Thorbecke zullen *gebruikers* zijn. De gedistingeerde groene banden van de serie *Rijks Geschiedkundige Publicatiën* staan in het gelid in de boekenkast bij wijze van naslagwerk. Ze worden ontboden door de historicus die wil weten hoe Thorbecke en zijn correspondenten dachten over allerlei politieke kwesties in hun tijd, of over elkaar en over andere personen. En inderdaad heeft deze briefwisseling heel wat te bieden – over de Belgische afscheiding, over de Luxemburgse en Limburgse kwesties, over de volhardingspolitiek, over de grondwetsherzieningen van 1840 en 1848 en de poging daartoe in 1844, over de kabinetten die Thorbecke presideerde in 1849-1853, 1862-1866 en 1870-1872, over de Aprilbeweging, de Spoorwegkwestie, de koloniale politiek, de scheuren in de liberale beweging en nog een menigte andere grote en kleine zaken uit de Nederlandse politiek van de periode 1830-1872. Thorbecke was een direct betrokkene, maar ook in het algemeen zeer goed geïnformeerd. Hij las veel binnen- en buitenlandse periodieken, brochures en boeken en onderhield tal van contacten met personen die ook zelf weer een wijdvertakt net van correspondenten hadden. Dagelijks, soms meermalen per dag, schreven én ontvingen Thorbecke en zijn correspondenten brieven. Was de postbezorging nog zo goed als in de negentiende eeuw, we hadden geen e-mail nodig gehad.

Voor de studie van de negentiende-eeuwse politiek is dit dus een rijke bron, temeer door de uitgebreide bijlagen die aan elk deel brieven zijn toegevoegd –

intrigerende notities en verborgen gebleven artikelen van Thorbecke, en documenten met herinneringen aan hem.

Maar wie zal de zeven delen als geheel willen *lezen*, als persoonlijk document van Thorbecke? Dat kan toch alleen de devote bewonderaar zijn, of de biograaf *in spe*. Wat heeft de biograaf aan deze verzamelde correspondentie? Hoe vertoont Thorbecke zich in de 4.159 hier bijeengebrachte brieven (nog afgezien dus van de drie eerdere delen Thorbecke-archief tot 1830)? Vormen zij samen een onbedoelde biografie of autobiografie? Het zou kunnen. Er zijn voorbeelden van bronnen of voorwerpen die een leven tonen. De literatuurhistoricus Mario Praz vertelde het verhaal van zijn leven aan de hand van de voorwerpen in zijn huis, die hij liefdevol verzameld had.³ Recent heeft ook schrijver Maarten Asscher iets soortgelijks ondernomen. In *Dingenliefde* voeren kleine voorwerpen – een trilobiet, een zwembroek, een restaurantrekening – de herinnering terug naar vroegere plaatsen, ervaringen en bezigheden.⁴ Maar autobiografen weten welk leven er in of achter de voorwerpen te vinden is. Het is hun eigen leven, en zij bepalen wat wij er van te zien krijgen.⁵

Wat heeft de biograaf met deze monumentale brievenverzameling in handen? Het lijkt veel, maar het is natuurlijk niet meer dan de papieren *fall out* van een leven. Het blijven restanten, fragmenten, de schaduwen in Plato's grot. In de eerste drie delen van de Thorbecke-brievenuitgave kwamen soms meer brieven voor van zijn correspondenten dan van hemzelf, omdat die kennelijk onvindbaar zijn. In de volgende vier delen is de opzet anders. Nu krijgen we alleen Thorbeckes eigen brieven, maar daardoor raken de gesprekspartners en de briefwisseling uit beeld. We kunnen met dit materiaal bepaalde tegenstrijdigheden in Thorbeckes optreden en grote verschillen in getuigenissen over zijn persoon niet verklaren.⁶ Waarom brak hij soms schijnbaar plotseling en ruw met vrienden, zoals met Geel in 1846? Waarom had hij een zo onredelijke aversie tegen Amsterdam en tegen een politicus als F.A. van Hall? Hoe was hij als vader? Gemiddeld honderd brieven per jaar – het lijkt veel, maar er is veel meer dat ontbreekt. Kiespijn, een ander fysiek ongemak, slecht weer, opgekropte spanning, al zulke dagelijkse en triviale dingen kunnen de toon van een brief bepalen, of een onredelijke reactie veroorzaken. Over persoonlijke en huiselijke zaken vernemen we bijna alleen iets op momenten dat Thorbecke niet thuis was en daarom aan zijn vrouw schreef. De meeste dagelijkse contacten en bezigheden zijn niet gedocumenteerd; soms klinkt er even een echo van in de brieven. Wat begrijpen wij op onze afstand van intuïtieve antipathieën die wellicht op iets in een uiterlijk of de klank van iemands stem berustten?

Er ontgaat ons dus veel. Toen zijn jonge verloofde Adelheid hem schreef dat zij misschien liever zijn mooie brieven had dan hemzelf, antwoordde Thorbecke per kerende post dat zij dan wel het belangrijkste miste.⁷ Toch hebben Thor-

beckes brieven ons veel te bieden. Ze geven zicht op zijn vele bezigheden, op zijn opvattingen over duizend-en-een zaken en op zijn denkwijze in algemenere zin. Zijn *persoon* heeft hij gepoogd in de brieven te verstoppert, maar hij is er hardnekkig in aanwezig, in zijn toon, stijl, veeleisendheid, steilheid, hartstochtelijkheid en hoge zelfgevoel.

Hij was er niet op uit het zijn biograaf makkelijk te maken; een briefwisseling van meer dan veertig jaar is ook geen opzettelijk levensdocument. In zijn opinies en oordelen was Thorbecke uitgesproken genoeg. Maar hij schreef zelden over zichzelf, over innerlijke zaken. Schimmelpenninck van der Oye, de dierbare studievriend die in 1852 als Commissaris des Konings van Gelderland tot ontslag gedwongen werd door toenmalig minister Thorbecke, noemde hem een 'niet ligt te doorgronden man'.⁸ *Toegeknoopt*, is het mooie negentiende-eeuwse woord dat deze persoonlijkheid typeert.⁹

Over, en ook tegen zijn familie was hij al heel weinig mededeelzaam. Zijn Duitse correspondentievriendin Henriëtte Solger, die in 1836 zijn schoonmoeder zou worden toen de 38-jarige Thorbecke trouwde met haar 19-jarige dochter Adelheid, maar die tussen 1832 en 1834 zelf een broeierige briefwisseling met de Leidse professor onderhield, probeerde hem tot enige openheid aan te zetten. Had hij eigenlijk familie? Vrienden? Wandelde hij wel eens, en met wie? Hoe ging hij met zijn studenten om? 'Sind denn all Ihre Freunde dort Bücher?'¹⁰ Hoewel hij zeker twee jaar diep verliefd in Leiden moet hebben rondgelopen, geheel vervuld van zijn Adelheid, wachtend op de zomervakanties waarin hij zijn verloofde in Dresden kon opzoeken totdat hij op 15 juli 1836 eindelijk met haar kon trouwen, liet hij niemand delen in zijn liefde en verlovings. 'Was geht es die Leute an? Jedes durchaus persönliche und eigenthümliche [...] ist mit vollem Recht Geheimniss. [...] Sogar mit meinem Bruder [...] rede ich von dir, von meinem Alles, nur selten, bei einzelnen Anlässen und kurz.'¹¹ Alleen voor haar ontsloot hij zijn hart. Tegenover alle anderen was zijn stijl, naar zijn eigen typering: 'Hoch, höflich-kalt, mit geschlossener, ablehnender Kürze'.¹² Hij was er trots op.

In een korte levensschets die Thorbecke in 1851 voor een Frans naslagwerk schreef, gaf hij een droog-zakelijk carrièreverslag. Typerend was dat hij uit een eerdere versie de enige regel over zijn ouders schraptte, maar wel zichzelf presenteerde als stichter van een school en een richting, de man met een missie, die inzicht had in de eisen van de tijd maar zich herhaaldelijk gedwarsboomd zag door de aarzelende en bekrompen mensen die hem omringden.¹³ Dat kenmerkt Thorbecke: hij hield de privé-sfeer gesloten, maar ontwierp wel zelfbeelden.

Een enkele keer uit hij zich terloops autobiografisch, bijvoorbeeld in een condoleancebriefje uit 1842. 'Meer nog, dan in de vroege jeugd, ontwaart men later wat eene moeder is. Man geworden, raakt men los van het ouderlijk huis,

maar de kinderlijke liefde, inniger, vrijer, erkentelijker wellicht, dan die zich in dagelijkschen omgang openbaart, gaat mede. Men wist niet, dat de band zóó sterk was.¹⁴ Zo had hij nooit tegen zijn moeder gesproken, die in 1835 was overleden en met wie hij een zeer afstandelijke relatie had; hij was niet eens op haar begrafenis. Toch was hij oprecht: Thorbecke voelde veel meer voor mensen dan hij ooit liet blijken. Hij verloor in zijn bewuste leven vijf broers en zusters, en drie van zijn kinderen. Maar aan opbeuring had hij geen behoefte, schreef hij in 1832 bij de dood van zijn vader, van wie hij veel gehouden had, als zijn 'trouwste vriend'. Men is pas toegankelijk voor troost als men het leed al zelf verwerkt heeft, 'en dan behoeft men hem niet meer'. '[...] Aide-toi, le ciel t'aidera: dit is in dezen, gelijk in zóó vele andere ontmoetingen des levens, mijn rigtsnoer.'¹⁵

Kleine, dagelijkse en persoonlijke dingen, die Thorbecke tonen als 'mens', vindt men terloops en in de marge van deze brievenuitgave. Zijn uiterlijk en verschijning: altijd zwart gekleed, maar met een opvallend lichte huid, fijne handen, een lichte, vaste manier van bewegen; een mooie, beschaafd klinkende stem; heldere, levendige blauwe ogen, met een scherpe expressie. Hij had een ironische, droge humor. Terloops zien we iets van zijn leven op kamers aan de Breestraat in Leiden, voor zijn huwelijk: vroeg opstaan, kachel aanmaken, koffie zetten, zijn bureau en zijn portretjes. Hij mocht wel een biljartje leggen en leerde schaken, hij hield veel van muziek, vooral van Mozart en Beethoven. Hij at graag pannenkoeken en was in het algemeen een goede eter. Hij rookte ook, zowel pijp als sigaren. We stuiten herhaaldelijk op zijn conventionele antisemitisme, met altijd snerende opmerkingen over 'smousjes'.¹⁶

We zien Thorbecke in zijn familiecontacten, we zien hem bezig met de koop en inrichting van zijn huis in Leiden, de belegging van zijn bescheiden spaarcen-tjes. We ontmoeten de tedere minnaar van Adelheid, die liefdevol de geborduurde sloffen en haar haarlokjes koesterde die hem met haar verbonden in de verloungs-jaren. We volgen de oudere vader met zijn zachte liefde voor zijn dochters Jetje en Marie en zijn onbeholpen, averechtse aanpak van zijn zoons Herman en Rudolph, waarschijnlijk gewone jongens in hun opstandige puberteit, worstelend tegen een overweldigende vaderfiguur en te hoge verwachtingen. Zoon Rudolph, die ging varen, kreeg het portret mee van zijn ouders, met de aansporing 'laat de beschouwing van Mamaatjes en mijn afbeeldsel zoowel ieder min goede gedachte weren, als u tot brave en goede en onzer waardige gedachten opwekken'.¹⁷ Er is een tragische betekenis in de dood van zoon Herman, die op geen school kon slagen, toen maar op de grote vaart ging en, net 17 jaar jong, aan de andere kant van de wereld, voor de Chinese kust, het leven liet. Drie jaar later, in 1861, was het de beurt aan Rudolph.

Thorbeckes persoonlijkheid is dus, zijns ondanks, krachtig in de brieven aanwezig. Soms in uitspraken die hem typeren, bijvoorbeeld in zijn steile gevoel van autonomie: 'Het schijnt, dat ik schier alles aan mij zelve moet te danken hebben', schreef hij aan zijn broer Herman, in terugblik op een half leven waarin hij inderdaad met groot doorzettingsvermogen en door zijn persoonlijke kwaliteiten carrière had gemaakt en waarin hem geen erfenissen ten deel waren gevallen.¹⁸ 'Was ich nicht auf eigne Weise, besser wie ein Anderer, zu bewältigen fähig bin, mag ich gar nicht anrühren', liet hij zijn verloofde weten.¹⁹ Hij had een hekel aan mensen die zichzelf niet meester waren.

Het lijkt of hij zelfs met de herinnering aan afhankelijkheid en de plicht tot dankbaarheid niet kon leven. Het is opvallend hoe hij juist vrienden die hem in moeilijke tijden financieel hadden gesteund, zoals Van Assen en Schimmelpenninck van der Oye, later van zich moest afstoten. Pijnlijk schuren het aristocratische en het burgerlijke eergevoel langs elkaar als Thorbecke na jaren een ooit door Schimmelpenninck voorgeschoten bedrag terugbetaalt en Schimmelpenninck bijna gekwetst laat weten dat hij deze dienst stilzwijgend als een gift had beschouwd.²⁰ Thorbecke moet gunsten gehaat hebben, juist omdat hij er, in de samenleving van voor 1848, vaak van afhankelijk was geweest.

Hier ligt de grondslag van zijn afkeer van de bestuurscultuur van voor 1848, toen familienaam, relaties en protectie boven persoonlijke bekwaamheid gingen. Jarenlang, van 1822 tot 1836, had ook de trotse en eezuchtige Thorbecke een beroep moeten doen op voorspraak en aanbevelingen – een 'helpend woordje' – van hoger geplaatsten voor hij eindelijk het gewoon en volledig gehonoreerd hoogleraarschap te Leiden verwierf waarop zijn grote kwaliteiten hem alle aanspraak gaven. Het typeert hem dat hij bij al zijn brieven aan curatoren, ministers en de Koning nooit een *gunst* vroeg, maar aandrang op erkenning van zijn *rechten*.

Thorbecke laat zich kennen, in zijn reacties, in zijn kennelijke ambities en zijn gekwetste ego als hij daarin gefrustreerd wordt, in zijn trotse en zure afwending, in zijn rancune en in zijn soms messianistische zelfbeeld. Hij had ook, net als W.F. Hermans, altijd gelijk. Uit herhaling van dit soort patronen in 42 jaar brieven ontstaat voor de biograaf een persoonlijkheidsbeeld. Bij alle grote politieke ondernemingen die voor hem op een teleurstelling uitliepen – de grondwetsherziening van 1840, het Negenmannenvoorstel van 1844, zijn uitsluiting uit de eerste regering na 1848, de Aprilbeweging van 1853, zijn tweede ministerie van 1862-1866 – klaagde hij dat hij omringd was door zwakke, laffe en heimelijk jaloerse figuren. *Grand old man* van de politiek in de jaren zestig kon hij in de opkomst van een nieuwe generatie liberalen rond Franssen van de Putte alleen maar een samenzwering van '*petits ambitieux*' zien. Een programma hadden zij niet, mopperde hij; hun verzet was een afrekening met hem, en daarmee een betreurenswaardige terugval naar een persoonsgerichte politiek.²¹

Maar sterke figuren duldde hij niet om zich heen. 'Papa kon niet verdragen dat iemand onderweg vóór hem bleef gaan, hij moest daar voorbij en zeide: "ik kan noch in geestelijken noch in lichamelijken zin iemand vóór mij hebben"', schreef zijn dochter.²² Als hij de keuze had, omringde hij zich met zwakke ministers. Een 'commandant met eenige klerken', zo typeerde zijn voormalige medestander Van Bosse Thorbeckes regeringsploeg van 1862.²³ Al in 1840, als nieuw en tijdelijk Kamerlid, verwierf hij de reputatie van de alwetende professor die regering en Staten-Generaal bejegende als een klasse matig getalenteerde studenten.²⁴

Zonder twijfel was hij een figuur van bijzonder formaat in de beperkte ruimte van de Nederlandse cultuur en politiek van zijn tijd. Wie met hem te maken kreeg, raakte snel onder de indruk van zijn inzicht en sterke persoonlijkheid, of ontwikkelde de sterke antipathie die behoort bij het minderwaardigheidsbesef. Van zijn jonge jaren af verwachtten velen dat hij een bijzondere toekomst tegemoet ging. Zijn vader, zelf mislukt, zette alles in op het talent en het verantwoordelijkheidsbesef van zijn zoon. Thorbecke maakte als jonge man op studiereis in Duitsland indruk op zijn omgeving. Altijd vroegen zijn correspondenten hem de politieke situatie te duiden die zij zelf niet begrepen. Van jonge nieuwkomer aan de juridische faculteit in Leiden in 1830 ontwikkelde hij zich binnen enkele jaren tot een van de meest aansprekende en gezaghebbende hoogleraren in den lande. Een groot aantal periodieken wierf om zijn bijdragen. Geliefd was hij zelden, maar hij gold zeker in de jaren 1860 bij voor- en tegenstanders in het parlement en in het land als een grootheid. Zelfs Willem III, die hem aanvankelijk haatte, leerde hem later waarderen als staatsman. Ook als Kamerlid bezat hij een ministeriële allure, zoals bleek op zijn inspectiereizen en werkbezoeken in het hele land. Zijn persoon en optreden boezemden ontzag in. Een woedende menigte die zich in 1864 voor het Torentje verzamelde om te protesteren tegen het liberale aanbestedingsbeleid voor openbare werken, ging gedwee naar huis toen Thorbecke naar buiten kwam en enkele kalmerende woorden sprak.²⁵

Maar zijn persoonlijk overwicht bracht hem in de waan dat hij altijd het morele en feitelijke gelijk aan zijn zijde had. Thorbecke geloofde zeker in het nut van debat, hij zocht het op en moedigde mede- en tegenstanders aan iets te schrijven waartegen hij dan kon opponeren. Maar eigenlijk twijfelde hij nooit aan zijn eigen gelijk. Hij opponeerde om te weerleggen, om juiste en ware inzichten te verbreiden. Thorbecke was ijdel en zijn geprononceerde eigendunk werd nauwelijks gecorrigeerd door zijn gezin, zijn directe omgeving en zijn bewonderaars. Hij was veeleisend. Van zijn omgeving verwachtte hij een onbeperkte loyaliteit. Men moest niet vragen, maar vertrouwen op zijn hoge moraal, zijn karakter, zijn inzicht en zijn algemeen bekende beginselen... Het typeert

hem dat hij ook van zijn verloofde onvoorwaardelijke liefde eiste. Het nauwelijks 18-jarige meisje mocht haar liefde voor haar moeder niet op gelijke hoogte stellen met die voor hem. Hun liefde stond 'über alle andre Neigungen und Verhältnisse'; ouderliefde was daarvan een afgeleide, doceerde hij. Zij schikte zich. Want hij wist alles.²⁶

Van jongs af aan had Thorbecke een gevoel van roeping. Steeds terloops, maar op tal van plaatsen in de brieven duikt het op. Al in 1837, lang voor hun grote tijd als parlementaire leiders, typeerde Thorbecke zijn relatie met Groen van Prinsterer: 'Wij gelijken naar de voorposten van twee vijandelijke legers, in 't besef hunner zaak tegen elkander kampende en tusschen beide met elkander drinkende.'²⁷ In de Dubbele Kamer van 1840 voelde hij hoe hij het verenigingspunt werd van een constitutionele beweging. Als hoogleraar en publicist zag zichzelf als stichter van een 'school [...] van jonge vrienden, die, van de Akademie in de maatschappij overgaande, zijnen geest en zijne beginselen ontwikkelden'.²⁸ Hij deed ook zijn best om zijn promoti in allerlei functies geplaatst te krijgen. Het kost moeite geen zelfportret in vermomming te zien in het beeld van de kapitein dat hij zijn varende zoon Rudolph voor ogen stelde: 'Gedraag u steeds als een jong zeeman die eerlang kapitein moet worden, en dus alle eigenschappen van een bevelvoerder moet bezitten: de kennis, de juistheid van blik, de kalmte en beradenheid, het onberispelijk gedrag en de fatsoenlijke houding, die alom het overwigt verzekeren, terwijl zij aan minderen, gelijk aan ieder, achting en ontzag inboezemen.'²⁹

Thorbeckes werk, optreden en brieven vertonen voortdurend dezelfde paradox. Hij probeerde altijd het *persoonlijke* uit te bannen. Hij was berucht hard en scherp als criticus, omdat hij vond dat het persoonlijke en het zakelijke geheel gescheiden konden worden. Hij schermde zijn persoonlijk leven af zoveel hij kon. Maar de man die zijn leven lang beklemtoonde dat in wetenschap en bestuur enkel feiten en beginselen mochten gelden, beschouwde zichzelf, en in het algemeen 'karakter', als onmisbaar. Hij was niet alleen een heel nadrukkelijke persoonlijkheid, hij was ook persoonlijk in zijn sym- en antipathieën. '[E]ene politieke partij, die zonder persoonlijk karakter en zonder hoofd wil zijn', een partij op basis van louter een programma kon hij zich niet voorstellen.³⁰

In zijn verongelijkheid en zijn veelvuldige klachten over jaloerse en beperkte mensen die hem tegenwerkten, en in hem de triomf van juiste beginselen, krijgt Thorbecke soms bijna messianistische trekjes. Het is niet zonder betekenis dat Thorbecke in augustus 1869 zijn *Narede*, zijn politiek testament, schreef in Ilmenau, waar de door hem hoog bewonderde Goethe zijn laatste verjaardag had gevierd. Na een bezoek aan deze gedenkplaats schreef Thorbecke: 'Men overdenkt de hooge waarde van zulk een op het gebied van phantasie & ideaal scheppend menschenleven. Phantasie en ideaal, hoewel tot een ander einde, dan

waartoe zij den dichter ten dienste staan, komen ook in de politiek te pas.' Thorbecke als de Goethe van de Nederlandse staatskunst.³¹

Hoe was Thorbecke als briefschrijver? Waarvoor en hoe gebruikte hij zijn correspondentie? De zeven delen documenteren een geleidelijke verandering. In de jaren 1830, net als in de jaren daarvóór, schrijft Thorbecke vaak nog vrij uitgebreid, weliswaar niet over zichzelf, maar toch over zijn ideeën. Bijvoorbeeld over de grondslag van zijn politieke denken, een plooibare opvatting van organische ontwikkeling die hem ergens tussen conservatisme en liberalisme bracht.³² Het is opvallend hoezeer Thorbecke vanaf het begin bij de politiek betrokken is geweest. Natuurlijk, de Belgische afscheiding gaf er alle aanleiding toe. Maar allang voor zijn feitelijk optreden in het parlement vormde de politiek zijn hoofdonderwerp van belangstelling. Hij was in Nederland ook de enige hoogleraar die moderne politiek doceerde.

Een bijzonder corpus, in een volkomen ander register dan de brieven die hij met zijn Nederlandse collega's en vrienden wisselde, vormt in de jaren 1832-1836 de uitgebreide briefwisseling met de jonge weduwe Henriëtte Solger. Hier gaat ook Thorbecke een heel eind mee in de verheven, wat zweverige stijl van de laat-romantische Duitse zielsvriendschap; tegelijk is er een speelse toon van *liaisons dangereuses* in aanwezig, totdat Thorbecke zijn hart definitief aan de dochter verpandde.

Met de jaren wordt hij meer en meer bestuurder, eerst aan de Leidse universiteit, vervolgens als Kamerlid, minister en organisator van de liberale partij. Zijn brieven worden nota's, wetsontwerpen, instructies, aansporingen, vermaningen, aanbevelingen, verzoeken, dankbetuigingen. De correspondentie krijgt steeds meer een zakelijk karakter. Andere onderwerpen dan politiek-bestuurlijke en wetenschappelijke zaken komen zeker in de decennia na 1840 betrekkelijk weinig voor. De zo geruchtmakende Multatuli ontbreekt op een terloopse verwijzing na helemaal. Onder de meer dan duizend personen die in de brieven van de laatste tien jaar voorkomen, zijn vijftien schrijvers, een paar componisten en een enkele kunstenaar. In die zin reflecteren de brieven zijn belangstelling niet, want Thorbecke hield bijzonder veel van muziek, en ook wel van Duitse literatuur.

Met de jaren ging hij ook korter schrijven, gedrongener. Zijn stijl was, en is, zeer herkenbaar. Hij hechtte aan eenmaal gevonden formuleringen. Natuurlijk moest hij, gezien de vele briefcontacten naast elkaar, economisch te werk gaan, maar heel vaak gebruikte hij hele passages uit de ene brief woordelijk opnieuw in brieven aan andere correspondenten, nog maanden later. Je ziet hem ook oefenen met treffende beeldspraken die hij vervolgens in publicaties gebruikte, zoals het beeld van het aarzelend aanslaan van losse noten op de piano waar een stevig akkoord geboden zou zijn.

Hij was minachtend en scherp in zijn oordeel over collega's, auteurs en bestuurders. Overtuigd van zijn eigen kwaliteiten vond hij bij de meeste mensen weinig verdienste. 'Uitstekende leden verlaten ons, en wij blijven met prullen, haspelaars, traage of nuttelooze personen zitten', mopperde hij. Het waren 'waauwelaars', 'zwakke hoofden', die hun pen niet beheersten.³³ De Franse publicist Durand was een 'ondragelijk babbeltalent', zijn Leidse collega Tydeman schreef een 'kozakkenstijl', en de ergste intellectuele *nonvaleur* van Nederland was de zoetsappige Utrechtse filosoof Van Heusde met zijn 'schoolpraatjes'.³⁴ Thorbeckes Amsterdamse ambtgenoot Den Tex verbeeldde zich dat hij een schilder was, enkel 'dewijl zijn kwast altoos verf geeft'.³⁵ Vanaf 1842 was de Amsterdamse jurist en politicus F.A. van Hall zijn *bête noire*: een talent van dertien in een dozijn, met misplaatste ambities en met relaties in de plaats van principes.

Zo'n briefwisseling is natuurlijk ook een enorm roddelcircuit. Collega's, bestuurders en hoogwaardigheidsbekleders gingen er over de tong; geruchten werden uitgetoet. Ook Thorbecke liet zich bepaald niet onbetuigd. In talloze brieven is het 'ik hoor...' of 'men zegt...'; 'weet jij daar iets meer van?' En al deze informatie werd ook direct rondgepompt, want Thorbeckes gesprekspartners maakten weer deel uit van andere brievennetwerken. Iedereen wist dat. Het 'maar dit onder ons' werd zelden gerespecteerd. Hier toont ook Thorbecke zich nogal plooibaar. Met zijn vrienden van het moment nam hij anderen de maat, maar zulke vertrouwelijkheden verplaatsten zich met zijn vriendschappen.

Thorbecke gebruikte zijn briefwisseling instrumenteel. Met personen die niet meer van nut waren of die in een ander kamp terecht waren gekomen, onderhield hij geen contact meer. Konden zij hem niet meer van dienst zijn, dan interesseerden zij hem zelden meer als *persoon*. Dat er aan oude vriendschappen een einde kwam, door groeiend verschil van inzicht of levensbeschouwing, is niet bijzonder. Maar voor Thorbecke, de man die meende dat hij altijd persoon en zaak scheidde, waren de meeste vrienden vooral gesprekspartners met wie hij inzichten uitwisselde en derden afkamde. Een verwijdering betekende dus een breuk in het vertrouwen. De persoon viel met de zaak.

Hij was geen man voor *small talk*. In de brieven gaat het om zaken en ideeën. Menigmaal beklaagden zijn moeder en later zijn broer Herman en zijn zuster Claartje zich over zijn gebrek aan belangstelling voor zijn familie. Dat laatste bestreed hij, maar 'ik kan geen correspondentie aanhouden, die zich niet anders voorstelt, dan te zeggen, dat men wel is en elkander lief heeft. Dat is eene briefwisseling, waarvan vrouwen de secretarissen behooren te zijn.' Voor die taak zou hij mettertijd zijn dochter Jetje inschakelen.³⁶

Wat stilistisch het meest opvalt in Thorbeckes brieven is hun gebiedende karakter. Het nam toe met de jaren. Veel brieven zijn nota's: Thorbecke geeft

hier les, geeft aan hoe het moet. Naarmate hij meer bestuurder en leider wordt krijgen de brieven geheel het karakter van instructies, aansporingen, aanbevelingen, opdrachten. 'Kunt gij bevorderen...?', 'gij zult mij verplichten', 'wil mij berichten', 'draag hem dit verzoek voor uit mijn naam', breng dit, zend dat. Een softwareprogramma voor tekstanalyse zou een onnoemelijk aantal imperatieven, adhortatieven en dringende optatieven aan het licht brengen. Welmenend gebod hij zijn politieke medestander Storm beter voor zijn gezondheid te zorgen.³⁷ Zoon Rudolph 'moet en zal u steeds een erkentelijk hart toedragen', bezwoer hij diens leraar.³⁸ De brieven aan zijn zoons bevatten louter instructies en aansporingen. In een typerend briefje aan zijn vrouw verstrekt hij in één zin zowel aan haar als aan zijn zoon als aan God opdrachten: 'Groet Rudolph hartelijk, hij houde zich braaf zoo als tot nog toe, en blijve een voorbeeld ten goede voor Herman. God geleide hem wel en braaf in onze armen terug.'³⁹

De zeven delen brieven tonen een sterk naar buiten gekeerd leven. De briefschrijver Thorbecke bedoelde allerminst inzicht te geven in zijn persoon. Hij handelt, doceert, regelt, stuurt. Hij was een druk man met een grote publieke carrière. En toch is er een eigenaardige paradox in dit leven. Vanaf het moment in de zomer van 1834 toen Thorbecke Adelheid Solger zijn liefde bekende is er voor hem nog maar één persoon belangrijk geweest. 'Immer wieder muss ich es sagen: mit dir hat erst mein eigentliches Leben angehoben.' Vele malen verzekerde hij haar dat hij zonder haar maar half geleefd had. 'Ich bin unsterblich in dich verliebt', schreef hij haar in 1835 en dat was geen opgewonden verlovingspraat.⁴⁰ Hij bleef het, zijn leven lang, getuige zijn briefjes aan zijn 'Herzensmädchen', zijn 'allerliefst Madonnaatje'. Als hij niet thuis was, schreef hij haar elke dag, soms meer dan eens. Zij was goed tegen hem opgewassen. Hij adoorde haar en zij hem – haar 'Thorbecke', zoals zij hem altijd is blijven noemen. Zelfs van zijn kinderen hield hij vooral omdat zij *haar* kinderen waren. Aan haar ontleende hij zijn kracht en inspiratie. De liefde tussen Thorbecke en Adelheid behoort tot de grote burgerlijke romances van de negentiende eeuw.

Natuurlijk betekende zijn openbare leven veel voor hem, en toch wekt hij soms de indruk dat dat publieke leven uiteindelijk van weinig waarde was. Alleen zij, en zijn leven met haar was wezenlijk. Toen zij onverwachts stierf, 26 maart 1870, na een korte ziekte, was hij gebroken. Het is een diep ontroerend beeld, dat zijn dochter heeft nagelaten: de grote rechte man, die stil aan zijn schrijftafel zat, terwijl de tranen van zijn gezicht vielen, op de werkeloos gevouwen handen.⁴¹

Noten

¹ Deze tekst werd op 29 november 2002 in Den Haag uitgesproken bij de presentatie van deel VII van de *Briefwisseling van J.R. Thorbecke*. Voor deze uitgave zie ook de rubriek 'Boekzaal der geleerde wereld' in dit nummer.

² N.a.v. *De briefwisseling van J.R. Thorbecke* VII: 1862-1872, ed. G.J. Hooykaas, met medewerking van F.J.P. Santegoets en E. Swart (Den Haag 2002). De uitgave is begonnen als *Het Thorbecke-archief 1798-1872*, ed. J. Brandt-van der Veen, 3 dln. (Utrecht 1955, Groningen 1962 en Groningen 1967). Deze drie delen bevatten documenten en de volledige briefwisseling van de jaren 1798-1820, 1820-1825 en 1825-1830. De uitgave werd voortgezet als *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, ed. G.J. Hooykaas (en vanaf deel V ook F.J.P. Santegoets), met assistentie van een in de loop der jaren wisselende groep medewerkers. Deel I betrof de jaren 1830-1833 (Den Haag 1975), deel II de jaren 1833-1836 (Den Haag 1979), deel III de jaren 1836-1840 (Den Haag 1988), deel IV de jaren 1840-1845 (Den Haag 1993), deel V de jaren 1845-1853 (Den Haag 1996), deel VI de jaren 1853-1862 (Den Haag 1998).

³ Mario Praz, *Huis van het leven* (Amsterdam 1992, oorspr. *La casa della vita*, 1979).

⁴ Maarten Asscher, *Dingenliefde* (Amsterdam 2002).

⁵ Voor een recente beschouwing over de autobiografie, zie Henk te Velde, 'Egodocumenten en politieke cultuur' in: Remieg Aerts, Janny de Jong en Henk te Velde ed., *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur* (Hilversum 2002) 9-32.

⁶ Vgl. G.J. Hooykaas, 'J.R. Thorbecke und seine Biographie', *Jahrbuch Zentrum für Niederlande-Studien* 7/8 (1996-1997) (Münster 1997) 45-60.

⁷ J.R. Thorbecke aan A. Solger, 11 april 1835, *Briefwisseling* II nr. 194.

⁸ W.A. Schimmelpenninck van der Oye aan J.R. Thorbecke, 22 november 1852, *Briefwisseling* V, nr. 611 noot 2.

⁹ Henk te Velde, 'Liberalism and bourgeois culture in the Netherlands, from the 1840s to the 1880s' in: S. Groenveld en M. Wintle ed., *Under the sign of liberalism. Varieties of liberalism in past and present*. Britain and the Netherlands 12 (Zutphen 1997) 62-77.

¹⁰ H.J.C.F. Solger-von der Groeben aan J.R. Thorbecke, 24 april - 22 mei 1834, *Briefwisseling* II nr. 93.

¹¹ J.R. Thorbecke aan A. Solger, 15/18 januari 1835, *Briefwisseling* II nr. 161.

¹² J.R. Thorbecke aan A. Solger, 8/9 november 1834, *Briefwisseling* II nr. 141.

¹³ Levensschets (ontwerp, 1851), *Briefwisseling* V, Bijlage 42.

¹⁴ J.R. Thorbecke aan J.J. van Hees van Berkel, 16 februari 1842, *Briefwisseling* IV nr. 154.

¹⁵ J.R. Thorbecke aan J. de Vos, 8 maart 1832, *Briefwisseling* I nr. 263; J.R. Thorbecke aan A.G.A. van Rappard, 4 november 1832, *Ibidem* nr. 322.

¹⁶ Bijvoorbeeld: J.R. Thorbecke aan A.G.A. van Rappard, 2 maart 1834 en 4 oktober 1834, *Briefwisseling* II nrs. 70 en 127; J.R. Thorbecke aan C.J. van Assen, 16 november 1838, *Briefwisseling* III nr. 274; J.R. Thorbecke aan L.C. Luzac, 16 februari 1840, *Briefwisseling* III nr. 475.

¹⁷ J.R. Thorbecke aan R. Thorbecke, 8 mei 1857, *Briefwisseling* VI nr. 409.

¹⁸ J.R. Thorbecke aan H.C.H. Thorbecke, 5 januari 1843, *Briefwisseling* IV nr. 245.

¹⁹ J.R. Thorbecke aan A. Solger, 27 december 1834, *Briefwisseling* II nr. 154.

²⁰ W.A. Schimmelpenninck van der Oye aan J.R. Thorbecke, 3 december 1837, *Briefwisseling* III nr. 154.

²¹ [J.R. Thorbecke], Aantekeningen over de crisis van 1866, *Briefwisseling* VII, Bijlage 3, speciaal 431; J.R. Thorbecke aan A. Solger, 24 februari 1866, *Briefwisseling* VII nr. 278; Idem aan G.H. Betz, 28 februari 1866, *Ibidem*, VII nr. 282.

²² Herinneringen van M. Thorbecke, ongedateerd, *Briefwisseling* VII, Bijlage 20, 537 noot 44.

²³ P.P. van Bosse aan J.A. Fruin, 1 februari 1862, *Briefwisseling* VI, Bijlage 28.

- ²⁴ *Algemeen Handelsblad*, 24 maart 1842, geciteerd in *Briefwisseling* IV, 115 noot 2.
- ²⁵ Herinneringen van M. Thorbecke, ongedateerd, *Briefwisseling* VII, Bijlage 20, 525.
- ²⁶ J.R. Thorbecke aan A. Solger, 16/17 mei 1835, *Briefwisseling* II nr. 205.
- ²⁷ J.R. Thorbecke aan A.R. Falck, 3 oktober 1837, *Briefwisseling* III nr. 110.
- ²⁸ Levensschets (ontwerp, 1851) *Briefwisseling* V, Bijlage 42.
- ²⁹ J.R. Thorbecke aan R. Thorbecke, 3 februari 1856, *Briefwisseling* VI nr. 326.
- ³⁰ J.R. Thorbecke aan J.H. Geertsema, 12 april 1868, *Briefwisseling* VII nr. 485.
- ³¹ J.R. Thorbecke aan een onbekende, 14 augustus 1869, *Briefwisseling* VII nr. 546. Het 'messianisme' van Thorbecke ook in de notities van C. Fock over de ministeriële crisis van november-december 1870, *Briefwisseling* VII, Bijlage 7, 449, waar Thorbecke ten tijde van de slepende formatie van november 1870 zou hebben gezegd: 'Mijn tijd is nog niet gekomen'.
- ³² Bijvoorbeeld in J.R. Thorbecke aan G. Groen van Prinsterer, 13 februari 1831 en 25 oktober 1831, *Briefwisseling* I nrs. 105 en 220.
- ³³ J.R. Thorbecke aan C.J. van Assen, 16 oktober 1835, *Briefwisseling* II nr. 288; Idem aan C.J. van Assen, 17 september 1838, *Briefwisseling* III nr. 247; Idem aan H. Box, 19 november 1839, Ibidem, III nr. 565.
- ³⁴ J.R. Thorbecke aan J. de Vos, 8 maart 1832, *Briefwisseling* I nr. 263; Idem aan C.J. van Assen, 22 maart 1834 en 6 december 1834, *Briefwisseling* II nrs. 78 en 148.
- ³⁵ J.R. Thorbecke aan L.C. Luzac, 17 februari 1842 en Idem aan C.J. van Assen, 7 maart 1842, *Briefwisseling* IV nrs. 155 en 159.
- ³⁶ J.R. Thorbecke aan C.M.C. Thorbecke, 5 januari 1843, *Briefwisseling* IV nr. 246.
- ³⁷ J.R. Thorbecke aan L.D. Storm, 7 juli 1854, *Briefwisseling* VI nr. 176.
- ³⁸ J.R. Thorbecke aan C.W. Bruijnings Ingenhoves, 8 juli 1854, *Briefwisseling* VI nr. 177.
- ³⁹ J.R. Thorbecke aan A. Solger, 7 juni 1858, *Briefwisseling* VI nr. 467.
- ⁴⁰ J.R. Thorbecke aan A. Solger, 29/30 november 1834, 24/25 december 1834, 17 september 1835, 10/11 oktober 1835, *Briefwisseling* II nrs. 146, 153, 261 en 278.
- ⁴¹ Herinneringen van M. Thorbecke, *Briefwisseling* VII, Bijlage 20, 537.